

ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય
અને એની અસ્મિતાને ઉજાગર કરતી
દરેક સંસ્થા, ગ્રંથાલય અને વ્યક્તિએ વસાવવા જેવી

ગુજરાતી વિશ્વકોશ ગ્રંથશ્રેણી

૧૦૦૦ પાનાંનો
એક એવા ૧ થી ૨૫ ગ્રંથો
(‘અ’ થી ‘હ’ સુધી)માં
૧,૭૦૦થી વધુ વિદ્વાનો અને
લેખકોએ લખેલાં ૧૬૯
વિષયનાં ૨૩,૦૦૦થી વધુ
લખાણોનો સમાવેશ.

સવા કરોડથી વધુ શબ્દસંખ્યા
અને અદ્યતન માહિતી ધરાવતો
પ્રમાણભૂત વિશાળ જ્ઞાનસંચય.

વિવિધરંગી વાચનસામગ્રી ધરાવતા
ગ્રંથ ૧ થી ૨૫ સુધીની
આ શ્રેણીની કિંમત

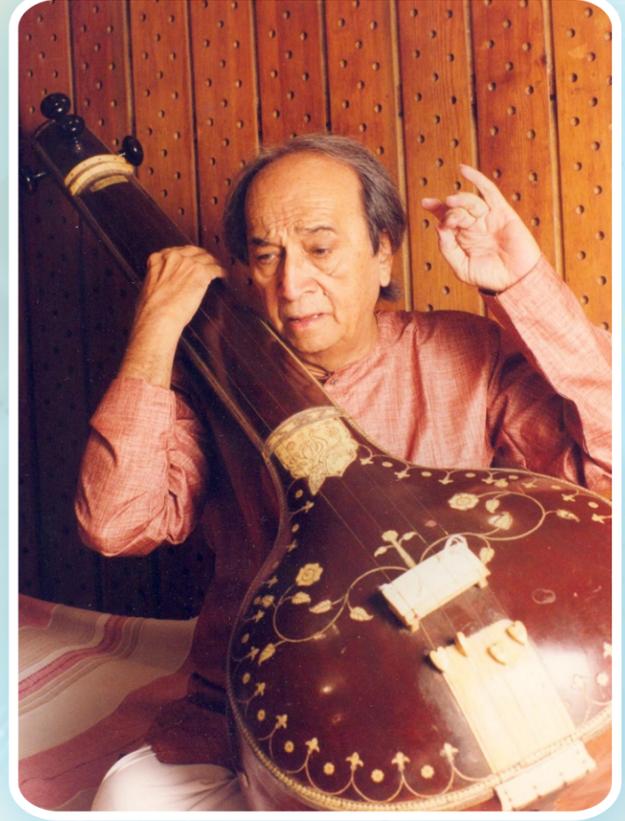
રૂ. ૨૦,૮૦૦/- છે,
જે રૂ. ૧૫,૬૦૦/- માં મળશે.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ

વિશ્વવિહાર

વર્ષ : 15 * અંક : 5 * ફેબ્રુઆરી 2013 * કિં. રૂ. 5

સંગીતકાર શ્રી અતુલ દેસાઈ

ગુજરાત સાહિત્ય સભા દ્વારા ૨૦૧૧નો
રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત કરતી
વખતે વક્તવ્ય આપતા સાહિત્યકાર
શ્રી ધીરેન્દ્રભાઈ મહેતા.

લાયન્સ મેન જેલીફિશ

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ વતી મુદ્રક, પ્રકાશક અને તંત્રી કુમારપાળ દેસાઈ,
પ્રકાશનસ્થળ : ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, ૫૧/૨, રમેશપાર્કની બાજુમાં, બંધુસમાજ સોસાયટી
સામે, ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૩. ફોન : ૨૭૫૫ ૧૭૦૩, મુદ્રણસ્થળ : ભગવતી
ઑફસેટ, બારડોલપુરા, દરિયાપુર દરવાજા બહાર, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૪

email : vishvakoshad1@gmail.com ♦ www.vishvakosh.org

છૂટક કિંમત રૂ. ૫/-, વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫૦/-

લવાજમ : ‘ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ’ના નામે ડ્રાફ્ટ અથવા મ.ઓ.થી જ મોકલવું.
[અહીં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની છે.]

‘ગુજરાતી પ્રજાનો વાચનપ્રેમ’ વિશે
શ્રી મહેન્દ્ર મેઘાણીનું વક્તવ્ય

સ્વાસ્થ્ય-યોગ શ્રેણીના અન્વયે
‘પિંગમેન્ટેશન અને ખરતા વાળની
સમસ્યાનો ઉકેલ’ વિશે વક્તવ્ય આપતાં
ડૉ. મૃણાલ શાહ

ગાંધી નિર્વાણ દિને
‘હિંસા, અહિંસા અને ગાંધીજી’ વિશે
શ્રી દક્ષાબહેન પટ્ટણીનું વક્તવ્ય

સૂરને સાચે ખબર શું આ હશે ?

શ્રી અતુલ દેસાઈનું તારીખ ૨૦ જાન્યુઆરી ૨૦૧૩ના રોજ ૮૦ વર્ષની વયે કેનેડા ખાતે હૃદયરોગના હુમલાથી અવસાન થયું. ૩૧ જાન્યુઆરી ૧૯૩૩ના દિવસે પ્રતિષ્ઠિત નાગર કુટુંબમાં જન્મેલા અતુલભાઈએ પંડિત ઓમકારનાથ ઠાકુર પાસે ગ્વાલિયર ઘરાનાની સઘન તાલીમ લીધી. ૧૯૫૫થી ૧૯૬૧ દરમિયાન બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં પંડિતજીના સાંનિધ્યનો લાભ એમને મળ્યો. એ દિવસોમાં જ્યારે સામાન્ય રીતે ડૉક્ટર કે એન્જિનિયર થવાની મહેચ્છા સેવાતી, ત્યારે અતુલભાઈએ સંગીતકાર થવાનું સ્વપ્ન સેવ્યું ને સાકાર કર્યું. એમણે અંગ્રેજી કવિતા 'Road less travelled'ની પંક્તિઓ સાકાર કરી.

બાળપણથી એમને સંગીતસભર વાતાવરણ મળ્યું. એમનાં માતૃશ્રી સુલભાબહેનનો કંઠ ખૂબ સુંદર હતો. તેઓ ઘણા સામાજિક ને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોમાં ગરબા ગવડાવતાં. પિતા ગિરીશચંદ્ર દેસાઈ શહેરના મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના એન્જિનિયરના ઉચ્ચ હોદ્દા પર હતા. એમના પ્લાન અને માર્ગદર્શન પ્રમાણે અમદાવાદનો રિલીફ રોડ બનાવવામાં આવેલો. શ્રી ગિરીશભાઈને સંગીતમાં અને કલાકારોમાં ખૂબ રસ હોવાથી એમને ત્યાં દેશના ઘણા નામી કલાકારો આવતા, જેમાં ફૈયાઝ ખાનસાહેબ, પંડિત ઓમકારનાથજી, ઉસ્તાદ અલાદીયા ખાન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આમ ઘરમાં સંગીતનો અતુલભાઈને સતત સત્સંગ સાંપડ્યો. એન્જિનિયર થવા એમણે ગુજરાત કૉલેજની વિજ્ઞાન શાખામાં પ્રવેશ મેળવ્યો, પણ અભ્યાસમાં ચિત્ત ન લાગ્યું.

એક વાર પંડિત ઓમકારનાથજી એમને ઘેર આવ્યા હતા. એમણે અતુલભાઈને પૂછ્યું કે હમણાં એ શું કરે છે ? અતુલભાઈએ પોતાની મૂંઝવણ વ્યક્ત કરી. એ વખતે પંડિતજીએ પોતાની પાસે આવીને સંગીત શીખવા કહ્યું. બસ, એ ધન્ય ઘડીએ સંગીત શીખવાનો નિર્ણય કર્યો. પંડિતજી પાસે તાલીમ લીધી. બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાંથી સંગીતની ડિગ્રી પણ પ્રાપ્ત કરી. અતુલભાઈના કહેવા મુજબ પંડિતજી પાસે સંગીતશિક્ષણ અને જીવનશિક્ષણ એમ બંને મળ્યાં.

૧૯૬૧માં સંધ્યા મ્હેઠ સાથે એમનું લગ્ન થયું. સંધ્યાબેન કથક નૃત્યની ખૂબ જાણીતી 'કદંબ' સંસ્થા સાથે સંકળાયેલાં હતાં. અતુલભાઈએ 'કદંબ' માટે ઉત્તમ સંગીત આપ્યું. 'ઓખાહરણ' કે 'ઘબકાર' જેવા અદ્ભુત નૃત્યપ્રયોગોમાં 'કદંબ'ના ડિરેક્ટર અને વિશ્વવિખ્યાત કથક નૃત્યકાર શ્રીમતી કુમુદિની લાખિયાની 'કોરિયોગ્રાફી' અને અતુલભાઈના સંગીતનો સુંદર સમન્વય જોવા મળ્યો. 'કદંબે' દેશવિદેશમાં કાર્યક્રમો રજૂ કર્યાં અને એ રીતે અતુલભાઈના સંગીતનો દેશવિદેશમાં પ્રસાર થયો. પંડિત રવિશંકર જેવા કલાકારોએ પણ અતુલભાઈની સ્વરનિયોજનની મૌલિક સૂઝ બિરદાવી છે. પહેલાં નૃત્યમાં સંગીત માત્ર સહયોગ આપવા પૂરતું જ ઉપયોગમાં લેવાતું. અતુલભાઈએ નૃત્ય વિશ્વવિહાર © ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૩

સાથેના સંગીતનો અંદાજ અને સ્વરૂપ બદલ્યાં અને નૃત્યમાંથી મળતો આનંદ સંગીતને લીધે બેવડાય તેવું સંગીત આપ્યું. તેઓ પણ 'કદંબ'ના ડિરેક્ટર હતા.

૧૯૬૬થી ૧૯૭૧ દરમિયાન એમણે આકાશવાણી અમદાવાદ પર શાસ્ત્રીય સંગીતના 'મ્યુઝિક પ્રોડ્યુસર' તરીકે અને ત્યારબાદ 'ઈસરો'માં 'મ્યુઝિક પ્રોડ્યુસર' તરીકે સેવા આપી. દરમિયાન ૧૯૬૮માં એમણે અમેરિકાના વિશ્વવિખ્યાત શ્રી ડેવિડ ટુડોર પાસે 'ઇલેક્ટ્રોનિક મ્યુઝિક'ની તાલીમ લીધી. ૧૯૭૦માં 'Expo-70'માં એમણે ભારતના પેવેલિયનનું પાર્શ્વસંગીત આપેલું, જેમાં ભારતીય સંગીત સાથે ઇલેક્ટ્રોનિક મ્યુઝિકનો પ્રયોગ એમણે કરેલો. ગુજરાત રાજ્ય સંગીત નાટક અકાદમી એવોર્ડ તથા રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા એનાયત થતો 'પ્રેસિડેન્શિયલ મેડલ' પણ એમને મળેલા છે.

સ્વરાંકનોમાં પ્રયોગશીલતા અને પરંપરાનું અનોખું આયોજન ગુંજભરેલા, રિયાઝી અવાજમાં કર્યું. એમણે ગુજરાતી કાવ્યો સ્વરબદ્ધ કર્યાં. એમનાં સ્વરાંકનોમાં ઉચિત રીતે શાસ્ત્રીય રાગોનો ઉપયોગ કરતા અને કાવ્યને સંગીતની મદદથી 'beautify' કરતા. એમનાં નીચેનાં સ્વરાંકનો યાદગાર કહી શકાય.

૧. દરિયો રહી ગયો અને કિનારો નથી રહ્યો (કવિ : હરીન્દ્ર દવે – રાગ ભૈરાગી)
૨. નદીની રેતમાં રમતું નગર મળે ન મળે (કવિ : આદિલ મન્સૂરી – રાગ કેદાર)
૩. મેરે પિયા મૈં કહ્યું નહિ જાનું (કવિ : સુન્દરમ્ – રાગ કીરવાની)

આ તો માત્ર ઉદાહરણો જ છે. બાકી આવાં સ્વરાંકનોની યાદી ઘણી લાંબી છે. એમણે સ્વરબદ્ધ કરેલી ગુજરાતી કવિતાઓના કાવ્યતત્ત્વ પરથી એમનો સાહિત્યનો શોખ અને એમની રુચિનો આપણને ખ્યાલ આવશે. આ ઉપરાંત અનેક ઉર્દૂ ગઝલો અને વ્રજ ભાષાની તેમજ હિન્દી કવિતાઓ એમણે સ્વરબદ્ધ કરી. એમનાં સ્વરાંકનોમાં પ્રયોગશીલતા અને પરંપરાનું અનોખું સંયોજન અનુભવાતું.

પંડિતજીએ ગાયેલાં 'વિરાટનો હિંડોળો' (કવિ ન્હાનાલાલરચિત), 'રાજા તારા ડુંગરિયા પર બોલે ઝીણા મોર' (મીરાંબાઈ), 'જોગી મત જા' વગેરે અતુલભાઈ ખૂબ ભાવથી અને પોતાની આગવી શૈલીમાં ગાતા હતા. એમના અવાજમાં એક અનોખી ગુંજ હતી. શાસ્ત્રીય રાગ ગાતી વખતે એમને રાગને 'explore' કરતા જોવા એક લ્હાવો હતો. ગૌરી, પટમંજરી, શુદ્ધ નટ જેવા ઓછા ગવાતા રાગો એ સુંદર રીતે રજૂ કરતા. પંડિતજીનો ખાસ રાગ નીલામ્બરી અતુલભાઈ આગવા 'મૂડ'થી ગાતા. ગુજરાતી સુગમ સંગીત ફાઉન્ડેશન દ્વારા એમનાં સ્વરાંકનો તથા ગાનની બે Mp૩ બહાર પાડવામાં આવી છે.

એમના પિતાજીને શ્રી અરવિંદ અને માતાજીમાં અનન્ય શ્રદ્ધા હતી. એમના ઘરમાં નાનકડું ધ્યાનકેન્દ્ર પણ ચાલતું. અતુલભાઈને પણ શ્રી અરવિંદની ફિલોસોફીમાં શ્રદ્ધા. આ બધાને લીધે કવિ સુંદરમ્ની પણ એમના ઘરમાં અવરજવર રહેતી. ૨૦૦૮માં સુન્દરમ્

જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે અતુલભાઈના માર્ગદર્શનમાં એમનાં કાવ્યોનાં ગાનની સીડી બહાર પડી છે.

કવિ શ્રી સુન્દરમ્ શ્રી માતાજીના સાંનિધ્યમાં – પુસ્તક ૧માં અતુલભાઈ માટે યથાર્થ રીતે આમ લખ્યું :

‘સૂરને સાચ્યે ખબર શું આ હશે ?

ગીત એનાં તો ગવાતાં હશે -

ભાવ શા શાથી

મહા ગાયક જનોના કંઈથી ?

ઓમકારથી - કંઈ કંઈ અતુલથી.*.....

એણે ગવાવા કાજ તો આ સૌ લીધું-

સોંપી અનંત ભવિષ્યને ખોળે દીધું.

૬.૫૫ પ્રભાત ૨૦/૩

અતુલ દેસાઈ ‘છોટે ઓમકારનાથ’ તરીકે ગાયક-દુનિયામાં જાણીતા હતા.

શ્રી અતુલભાઈને અનેક સૂરવંદન.

- અમર ભટ્ટ

(પંદરમા પાનાનું ચાલુ)

આત્મિક આનંદ અને આત્મિક ધન્યતાના કરોડપતિ બન્યાનો અહેસાસ અવશ્ય થાય જ એ નિશ્ચિત છે.

આપણે ઇન્સાન તરીકે એક ઉમદા હેસિયત ધરાવીએ છીએ. આપણા સૌની ભીતરમાં એક સનમીત કૌર બેઠેલ છે. એ જ્ઞાનની, પ્રેમની, અનુકંપાની, માનવતાની અને ઈમાનદાર અસ્તિત્વની કરોડપતિ બનવાની બધી સંભાવના ધરાવે છે. જરૂર છે એ સંભાવનાને સંકોરવાની, ઢંઢોળવાની અને યોગ્ય નિક્ષેપો (Input) દ્વારા પ્રગટાવવાની. બસ એ પ્રગટે એટલે ઉન્નત ઇન્સાનિયતનાં અનેક જેકપોટ એના ચરણે આવી મુકાશે, એનો જયજયકાર થશે.

પછી તો એ જયજયકારનો નાદ, પ્રખ્યાત અશ્વેત અમેરિકી સામાજિક કર્મશીલ અને ચિંતક માર્ટિન લૂથર કિંગ જુનિયરની સંગતમાં સૌ બુલંદ અવાજે આ રીતે ગાશે :

We shall overcome

We shall overcome

We shall overcome, someday,

O deep in my heart

I do believe

That we shall overcome someday.

- દાઉદભાઈ ઘાંચી

અદ્ભુત માછલી

આપણે કલ્પી શકીએ તેના કરતાં ઘણી જ મોટી સંખ્યામાં અને ઘણી જ અદ્ભુત વિવિધતા ધરાવતી દરિયાઈ જીવસૃષ્ટિ છે. આવો એક અદ્ભુત દરિયાઈ જીવ ‘લાયન્સ મેન જેલીફિશ’ છે. તેને સિંહના જેવી કેશવાળી હોય છે. એ કેશવાળી પણ રંગબેરંગી હોય છે. જેલીફિશ એટલે મુરબ્બા જેવી માછલી. જેલીફિશની ઘણી જાતો છે. તે પૈકી સિંહ જેવી કેશવાળી ધરાવતી એક જાત છે.

શેરલોક હોમ્સનું નામ તો આપણામાંના મોટા ભાગના લોકોએ સાંભળ્યું હશે. એટલું જ નહીં તેના પ્રશંસક પણ હશે; પરંતુ શેરલોક હોમ્સ એ કોઈ કદી સદેહે જીવંત વ્યક્તિનું નામ નથી. તે વિખ્યાત લેખક આર્થર કોનન ડોયલની ડિટેક્ટિવ વાર્તાઓનું જીવંત પાત્ર છે. તે વાર્તાઓમાં તે ડિટેક્ટિવ છે અને અનેક અટપટા રહસ્યમય ગુનાઓને ઉકેલે છે. અહીં આપણે તેનો ઉલ્લેખ એટલા માટે કર્યો છે કે તેની એક વાર્તાનું નામ ‘એડ્વેન્ચર ઓફ લાયન્સ મેન’ છે. તેમાં સ્કૂલના એક પ્રોફેસરના મૃત્યુની વાત છે. તે પ્રોફેસર તરવા ગયા પછી થોડી વારે તેનું મૃત્યુ થયું હતું. તેના પ્રેમપ્રકરણમાં તેના હરીફે તેમનું મૃત્યુ નિપજાવ્યાની શંકા હતી. પરંતુ ખરેખર તેનું મૃત્યુ લાયન્સ મેન જેલીફિશના ડંખથી થયું હતું તેમ વાર્તાના અંતે શેરલોક હોમ્સ સાબિત કરે છે. પ્રોફેસરનો હરીફ પણ તરવામાં તેની સાથે હતો અને તેને પણ જેલીફિશ જોરદાર ડંખ મારે છે પરંતુ તે બચી જાય છે. પરંતુ પ્રોફેસરનું અવસાન થાય છે કારણ કે તેનું હૃદય નબળું હતું.

મોટા ભાગના કિસ્સામાં લાયન્સ મેન જેલીફિશ ડંખ મારે છે ત્યારે થોડા સમય માટે પીડા થાય છે અને ડંખના સ્થાને રતાશ આવે છે. સામાન્ય સંજોગોમાં અને તંદુરસ્ત માનવીના કિસ્સામાં તેના ડંખ જીવલેણ નથી હોતા. તેનો સામાન્ય ઉપચાર વિનેગાર (સરકો), ‘આઇસોપ્રોપીલ આલ્કોહોલ’ અને ‘મીટ ટેન્ડરાઇઝર’ (માંસને કૂણું બનાવવા વપરાતો પદાર્થ) છે.

અમેરિકામાં ન્યૂ હેમ્પસાયર ખાતે આવેલ રાઈમાં લાયન્સ મેન જેલીફિશના અસંખ્ય ટુકડાઓમાં વહેંચાયેલ લાયન્સ મેન જેલીફિશની કેશવાળીના ટેન્ટેકલ્સ (સ્પર્શક તંતુતાર) અનેક લોકોને ડંખ દીધા. આ ટેન્ટેકલ્સ લાયન્સ મેન જેલીફિશના અવશેષો હતા. ૨૦૧૦ના જુલાઈની ૨૧મી તારીખે ૧૫૦ જેટલા લોકોને આ ડંખ લાગ્યા હતા. આ સામૂહિક અકસ્માત હતો અને એક જ જેલીફિશના અવશેષોથી થયો હતો.

જેલીફિશની ઘણી જાતો છે તે પૈકી સૌથી મોટી જે જાતિ જાણમાં છે તે લાયન્સ મેન જેલીફિશ (સિંહ જેવી યાળ કે કેશવાળી ધરાવતી જેલી માછલી) છે. તેનો વિસ્તાર

આર્કટિક, ઉત્તર એટલાન્ટિક, ઉત્તર પ્રશાંત મહાસાગરના ઉત્તરી ઠંડા પાણીમાં સમાઈ જાય છે. તે ૪૨° અક્ષાંશથી દક્ષિણે ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. સૌથી મોટો તેનો નમૂનો જોવા મળ્યો છે તે ૧૮૭૦માં મેસેચુસેટ્સના ઉપસાગરને કિનારે તણાઈને આવેલો. તેના શરીરનો વ્યાસ ૨.૨૯ મીટર હતો અને તેની કેશવાળીના ટેન્ટેકલ્સ ૩૭ મીટર લાંબા હતા. તેનું વૈજ્ઞાનિક નામ 'સ્યાનીઆ કેપિલાટા' (cynea capillata) છે. અલબત્ત તેના શરીરનો વ્યાસ ૨.૫ મીટર થવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. પરંતુ તેનું કદ નાનાથી મોટા સુધી ઘણું બદલાય છે. નીચેના અક્ષાંશમાં તેના શરીરનો વ્યાસ ૫૦ સેન્ટિમીટર પણ હોય છે. આ માછલીના મોટા નમૂનામાં તેના ટેન્ટેકલ્સ ૩૦ મીટર જેટલા લંબાયેલા હોય છે. તે અત્યંત ચોંટી જવાનો ગુણ ધરાવે છે. તે બધાની આઠ ચોટલા જેવી જૂડીઓ હોય છે. દરેક જૂડીમાં ૧૦૦ ટેન્ટેકલ્સ હોય છે. તે બધા હારબંધ શ્રેણીઓમાં હોય છે.

તેનો ૩૦ મીટર લાંબો નમૂનો બ્લૂ વ્હેલ કરતાં પણ લાંબો હતો. પ્રાણીસૃષ્ટિમાં પ્રાણીઓની જે લંબાઈ હોય છે તેમાં આ મોટામાં મોટી લંબાઈ છે.

તેનું શરીર આઠ ખંડોમાં વિભાજિત હોય છે. તેથી તેનો દેખાવ આઠ અણીવાળા તારા જેવો લાગે છે. તેના શરીરના કેન્દ્રમાંથી ભ્રમણકાર રંગબેરંગી ભુજાઓની ગૂંચ ઉદ્ભવે છે. તે શરીરમાંથી ઉદ્ભવતા રૂપેરી અને પાતળા ટેન્ટેકલ્સથી ઘણી નાની હોય છે.

લાયન્સ મેન જેલીફિશના કદ પ્રમાણે તેનો રંગ હોય છે. મોટા નમૂનાનો રંગ ઘેરા લાલ રંગથી ઘાટા જાંબુડિયા રંગનો હોય છે. નાના નમૂનાના રંગ આછા નારંગીથી પીળાશ પડતા લાલ રંગના હોય છે. તે ઠંડા પાણીની માછલી છે. તે ગહન સમુદ્રી જીવ છે; પરંતુ ઉપસાગરના છીછરા પાણીમાં પોતાના જીવનના અંતમાં વસવાનું પસંદ કરે છે. તેની આયુ મર્યાદા એક વર્ષ હોય છે.

તેની તસવીર અત્રે (ટાઇટલ પૃષ્ઠ ૨) આપી છે. તે એલેક્ઝાન્ડર સેમેનોવે લીધેલી તસવીર છે. તે વ્હાઈટ-સી બાયોલોજિકલ સ્ટેશનની ડૂબકી મારનારાની ટીમના વડા છે. તેના દશ વર્ષના ડૂબકી મારવાના ઇતિહાસમાં આ જાતિની તસવીર ઝડપવાની ઉપરોક્ત તસવીર બીજી તક હતી. ઉત્તર રશિયાના વ્હાઈટ-સીના બર્ફીલા પાણીમાં અદ્ભુત ફળ જેમ તરતી લાયન્સ મેન જેલીફિશ છે. આ તેના માટે કદી ન ભુલાય તેવો અનુભવ હતો.

લાયન્સ મેન દુનિયાની સૌથી મોટી જેલીફિશ છે અને ઉત્તર રશિયાના વ્હાઈટ-સીનું સૌથી મોટું અપૃષ્ઠવંશી પ્રાણી છે. વ્હાઈટ-સીની જેલીફિશનું શરીર ૭૦ સેન્ટિમીટર પહોળું થઈ શકે છે અને તેના અર્ધપારદર્શક ટેન્ટેકલ્સ ૧૫ મીટર લાંબા હોય છે.

તમે ડૂબકી મારો ત્યારે ટેન્ટેકલ્સથી બચવા છટકવાની કોશિશ કરો તો પણ તમને તે સ્પર્શી જાય છે.

ટેન્ટેકલ્સ પીડાકારક ડંખ મારે છે પરંતુ તે મરણતોલ નથી હોતા. સેમેનોવે પૂરા કદનો વેટસ્કૂટ અને માસ્ક પહેર્યા હતાં. તેમ છતાં તેના ચહેરા પર ડંખ માર્યા હતાં. તેના હોઠ ખોટા પડી ગયા હતા. તે સૂજી ગયા હતા. એક કલાક સુધી તે બોલી શક્યા ન હતા.

પુખ્ત લાયન્સ મેન જેલીફિશ ખાઉધરી માછલી છે. તે માછલીથી માંડી અન્ય જેલીફિશને પણ ખાય છે. તે અત્યંત ખાઉધરી હોવાથી જ તે કદમાં વૃદ્ધિ પામે છે. તેને 'તરતી હોજરીઓ' કહે છે. તેની હોજરીમાં પાંચથી છ 'મૂન જેલીફિશ' હોઈ શકે. તેમાંથી કેટલીક તો હોજરીમાં જીવતી પણ હોય અને જીવવા માટે સંઘર્ષ કરતી હોય છે.

વ્હાઈટ-સી બાયોલોજિકલ સ્ટેશન લોમોનોસોવ મોસ્કો સ્ટેટ યુનિવર્સિટીની દૂરની છાવણી છે. ધ્રુવીય ઉનાળામાં આંતરરાષ્ટ્રીય સંશોધકો અને મુલાકાતી વિદ્યાર્થીઓ આ ઉત્તરી સ્વર્ગનો આનંદ લૂંટે છે. તેઓ મિડનાઈટ બીચ પાર્ટીઓ યોજે છે. પરંતુ તે મિડનાઈટ પાર્ટીઓ ચંદ્રની નીચે નહીં પણ સૂર્ય નીચે યોજે છે. કારણ કે ત્યાં સૂર્ય અસ્ત પામતો નથી. શિયાળામાં લોકો ત્યાં રહે છે તેઓ સ્કી (બરફ પર સરકતા ચાલવાનો ટ ફૂટ લાંબો અને ૪ ઇંચ પહોળો જોડો-બૂટ) વગર સ્ટેશન છોડી શકે નહીં કારણ કે છાતી સમાણા બરફના થર સર્જાય છે. વળી ત્યાં નીરવ શાંતિ છવાઈ જાય છે. તમને માત્ર ભરતીની ચઢ-ઉતર સાથે બરફના સ્ફોટના અચાનક અવાજ આવે છે.

– વિહારી છાયા

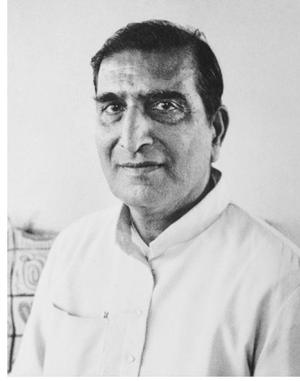
(આઠમા પાનાનું ચાલુ)

એમણે આત્મસાત્ કર્યાનું કારણ હોઈ શકે. તત્ત્વજ્ઞાન વિષય સાથે તેઓ સ્નાતક થયેલા તે માત્ર ગોબણપટ્ટીથી નહિ, પરંતુ એને તેમણે જીવનમાં પણ ઉતાર્યું હતું. ૧૮મી સદીના જર્મન તત્ત્વવેત્તા ઇમેન્યુએલ કેન્ટ એમના માનીતા ફિલોસોફર હતા. એમાંય શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યના પંથનો સત્સંગ એમને અનુકૂળ આવી ગયો હતો. પછીથી તો તેઓ તંત્રવિદ્યા તરફ પણ વળ્યા હતા. કોલકાતાના એક વેપારી તંત્રવિદનો એમણે જીવનના ઉત્તરાર્ધમાં ખૂબ પરિચય કેળવ્યો હતો. આ રીતે ગૂઢગહન જીવનમર્મોને આત્મસાત્ કરી આચરણમાં મૂકવાની એમની નેમ અદ્ભુત હતી, તે એટલે સુધી કે એમણે અંતકાળે સહુ સ્વજનોને શોક ન કરવા અને શોકસભાઓ ન ભરવાની તાકીદ કરી હતી. આથી જ એમની જન્મશતાબ્દીએ આ સ્મરણોત્સવ !

– ધીરુ પરીખ

સ્મરણોત્સવ

વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધના જે પ્રમુખ કવિ તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા તે રાજેન્દ્ર શાહને પ્રથમ મળવાનું બન્યું એમના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'ધ્વનિ'ના પ્રકાશન પછી પાંચ-સાત વર્ષે અમદાવાદમાં પિનાકિન ઠાકોરને ત્યાં. આમ તો રાજેન્દ્રભાઈ ત્યારે મુંબઈ રહેતા હતા; પરંતુ અમદાવાદ આવેલા અને 'બુધસભા'ને બહાને પિનાકિનભાઈને ત્યાં મળેલા. એમની આ પ્રથમ મુલાકાતની છાપ એવી રહી છે કે એમનામાં કવિ હોવાનો કોઈ ઉન્નતભૂ વ્યવહાર નહિ. વાતચીત અને વર્તનવિચારમાં સાવ સાદાસીધા જન. ત્યાર પછીથી તો તેમની સાથેનો નાતો ગાઢ થતો ગયો. જ્યારે જ્યારે અમદાવાદ આવે ત્યારે ત્યારે મળવાનું અચૂક ગોઠવાય.

રાજેન્દ્ર શાહ

મૂળ તો કપડવણજના વતની. ખેડાની ખુમારી ખરી, પણ તુમાખી નહિ. એમના કપડવણજના મહેતા પોળના ઘરે પણ ત્રણચાર વાર જવાનું થયેલું. મુક્ત હાસ્ય અને સરળ વાણી એમની આગવી ઓળખ. સાવ સાદા ઘરમાં પણ કેવળ આનંદની અવિરત લહેર, કવિતા વિશેના એમના વિચારો સાથે મનુષ્યજીવનના અભિગમની પણ એકરૂપતા. જેવું જીવવાનું તેવું કવવાનું.

કપડવણજ એમની વતનભૂમિ, વડોદરા એમની શિક્ષણભૂમિ, અમદાવાદ એમની મુખ્યત્વે કાવ્યસર્જનભૂમિ અને મુંબઈ વ્યવસાયભૂમિ. ચારેય નગરોમાં આ વણિક પુત્રે કલદારનું નહિ પણ કવિતાકલાનું પાસું સેવ્યું. આથી એ વેપારવણજમાં બહુ કમાયા નહિ કે એ ચોકઠામાં ઝાઝું સમાયા નહિ. પણ એવી કમાણીની એમણે ક્યાં ક્યારેય ખેવના કરી હતી !

મુંબઈના વસવાટ દરમિયાન ત્યાં પોતાની 'લિપિની' પ્રિન્ટરીમાં અમદાવાદમાંની 'કુમાર'ની બુધસભાની જેમ ત્યાંના કવિઓની એ સાપ્તાહિક બેઠક યોજતા અને આમ બુધસભાનું અનુસંધાન એ મુંબઈ સુધી લઈ ગયા તેમાં એમની કાવ્યપ્રીતિ ઊભરાઈ આવે છે. તે વખતના યુવાકવિઓ હરીન્દ્ર દવે, સુરેશ દલાલ, જયન્ત પારેખ વગેરે આ બેઠકમાં મળે અને રાજેન્દ્ર તે સહુ સાથે કવિતાકલાની ચર્ચા કરે. વિદેશી કવિ-કવિતાની પણ સૂક્ષ્મ ચર્ચાઓ થાય. આટલું જ નહિ પણ ત્યાંથી તેમણે કવિતાનું સર્વપ્રથમ દ્વિમાસિક 'કવિલોક' વિશ્વવિહાર © ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૩

પણ ગાંઠના ગોપીચંદન કરીને શરૂ કર્યું. નવા નવા કવિઓને પૂરતી તક આપી. પરંતુ પોતાની સાઠ વર્ષની ઉંમરે પહોંચતાં વ્યવસાયમાંથી સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ લીધી અને 'કવિલોક'ને પણ બંધ કરવાનું નક્કી કર્યું. કોઈ જાતની એમને સાંસારિક લગન જ નહીં. જ્યારે બચુભાઈ રાવતને આ વાત એમણે કરી ત્યારે બચુભાઈએ 'કવિલોક' અમદાવાદમાંથી ચાલુ રાખવાનો વિચાર જણાવ્યો, જે રાજેન્દ્ર શાહે સ્વીકાર્યો. 'લિપિની'ને આગ લાગી અને બધું ખાખ થઈ ગયું ત્યારે પણ સ્થિર મનથી તેઓ અચલ અને અડગ રહેલા.

હા, એમનો લગાવ વડોદરામાં કારેલીબાગ ખાતે આવેલ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યના આશ્રમ સાથે, એમના પિતા કેશવલાલ આ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યના અનુયાયી અને એ નાતે રાજેન્દ્રભાઈને પણ ત્યાંનું આકર્ષણ. ત્યાં કોઈ મૂર્તિપૂજા કે વિધિવિધાનો જ નહીં. આમ, રાજેન્દ્રભાઈમાં નિરાકારની નિષ્કામ ભક્તિ જન્મજાત હતી. એમના પિતા કેશવલાલભાઈ અને મારા શ્વશુર ગોરધનભાઈ આ નૃસિંહાચાર્યના અનુયાયીઓ તેથી રાજેન્દ્રભાઈ મારાં પત્નીને ભગિની લેખતા અને બળેવના દિવસે તેમની પાસે રક્ષાબંધન કરાવતા. જો એ બહારગામ હોય તો મારાં પત્ની એમને ટપાલથી રક્ષા મોકલી આપે. આ રીતે પણ અમારો સંબંધ ઘનિષ્ઠ બનતો ગયેલો. તેમણે પોતાના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'ધ્વનિ'નું અર્પણ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યના સુપુત્ર ઉપેન્દ્રાચાર્યને કરતાં લખ્યું : 'ગુરુવર્ધ શ્રી ઉપેન્દ્રને - જેણે કીધો દીક્ષિત'. તો જૈનમુનિ ત્રિલોકચંદ્રસૂરિને પણ પ્રસ્તુત સંગ્રહ અર્પણ કર્યો છે. આ મુનિએ રાજેન્દ્ર શાહને પાર્કર પેન ભેટ આપેલી તેને માર્મિક રીતે આ પ્રમાણે કહે છે : 'શ્રી ત્રિલોકચંદ્રસૂરિને : જેણે દીધી લેખિની' રાજેન્દ્ર શાહે એમનાં ગીતોમાં શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યના આશ્રમમાં ગવાતાં ભજનો તથા પોતાના વતનીની પ્રજામાં ગવાતાં ગીતભજનોનો ઢાળ સુપેરે ખપમાં લીધાં છે. ઈંધણાં વીણવા ગઈ'તી' કાવ્યમાં ઉક્તિ નાયિકાની છે, પરંતુ વાસ્તવમાં એ અનુભવ રાજેન્દ્રભાઈનો ઈંધણાં વીણવા જવાનો પોતાનો જ છે.

તો વળી 'કવિલોક' અને 'બુધસભા'ને નાતે બંધાયેલા સ્નેહસંબંધને કારણે મુંબઈ જવાનું થતું ત્યારે તેમના આતિથ્યનો લાભ મળતો રહેલો. ભૂલેશ્વરમાં કબૂતરખાનામાં મેડા પર બેએક રૂમના એમના ભાડાના મકાનમાં તથા ત્યાં ગામદેવી રોડ પર 'ચોકસીનિવાસ'માંના એમના નિવાસસ્થાને મંજુબહેનના હાથની પૂરણપોળી જમવાની મજા માણેલી તે સ્મૃતિ હજુ અકબંધ છે. રાજેન્દ્રભાઈ જમવાના અને જમાડવાના ભારે રસિયા !

જેવો ખટરસમાં લગાવ તેવો નવરસમાં પણ અતિલગાવ અને છતાંય બધું જ અલિપ્તતાથી. આવી વિરોધાભાસી પ્રકૃતિ ક્યારેક અચરજ પમાડે. કદાચ આ તત્ત્વજ્ઞાન

(અનુસંધાન છઠ્ઠા પાને)

વિશ્વવિહાર © ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૩

સર્વોચ્ચ અદાલતની પ્રગતિશીલતા

સ્વતંત્ર ભારતના પ્રજાસત્તાક બંધારણ દ્વારા દેશની શાસનવ્યવસ્થાના સુયોગ્ય સંચાલન માટે ઊભાં કરવામાં આવેલાં વિવિધ પ્રકારનાં અંગોમાંથી બે અંગો હવે એવાં રહી ગયાં છે જેમાં ભારતની સામાન્ય પ્રજાની શ્રદ્ધા મહદઅંશે ટકી રહી છે. આ અંગો છે ભારતનું લશ્કર અને સર્વોચ્ચ અદાલત. ભારતના લશ્કરમાં પ્રજાની શ્રદ્ધા એટલા માટે ટકી રહી છે કે તે દેશની અખંડતા અને સાર્વભૌમિકતાની પહેરેદાર છે અને તે સર્વોચ્ચ ત્યાગ અને બલિદાનનું પ્રતીક રહી છે. ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલતમાં પ્રજાની શ્રદ્ધા ટકી રહી છે તે એટલા માટે કે તેણે અત્યાર સુધી ઘણા એવાં યુકાદાઓ આપ્યા છે જે પ્રજાકીય હિતોનું, તેમના હકો અને અધિકારોનું રક્ષણ અને સંવર્ધન કરે છે તથા તે પ્રગતિશીલ સ્વરૂપના સાબિત થયા છે. પરિણામે દેશનું પ્રત્યક્ષ શાસન કરતી કારોબારી તથા અમુક અંશે ધારાસભા(સંસદ અને સંલગ્ન રાજ્યોની વિધાનસભાઓ)ની નિરંકુશતાને કાબૂમાં રાખવાનું શકવર્તી કાર્ય સર્વોચ્ચ અદાલતે કર્યું છે. આ સંદર્ભમાં ભૂતકાળમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે આપેલ આ પ્રકારના શકવર્તી યુકાદામાં ગોલકનાથ કેસ તથા કેશવાનંદ ભારતી કેસ વારંવાર ટાંકવામાં આવે છે. ગોલકનાથ કેસમાં, જેની સુનાવણી ૧૧ ન્યાયમૂર્તિઓની બનેલી ફુલ બેન્ય સમક્ષ કરવામાં આવી હતી, દેશના બંધારણના સત્તરમા સુધારાની બંધારણીયતાની સમીક્ષા કરવામાં આવી હતી તથા બંધારણનો 'સુધારો' (amendment) સંજ્ઞાના વ્યાપ વિશે ન્યાયાલયે પોતાનો યુકાદો આપ્યો હતો અને તે દ્વારા તેનું અર્થઘટન કરી આપ્યું હતું. જ્યારે કેશવાનંદ ભારતી કેસના યુકાદા દ્વારા ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલતે બંધારણના 'પાયાના માળખા'(Basic Structure of the Constitution)નો ખ્યાલ પ્રસ્તુત કરી એવું ઠરાવ્યું હતું કે આ માળખા પર વિપરીત અસર કરે એવો કોઈ પણ કાયદો બંધારણીય ગણાશે નહિ અને તે પ્રકારનો કાયદો ઘડવાની સત્તા ભારતની સંસદ પણ ધરાવતી નથી. આ યુકાદાઓ અહીં ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલતની સતર્કતાના નમૂનારૂપ ટાંકવામાં આવ્યા છે.

ઉપરાંત, ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલતે બંધારણ સાથે સંલગ્ન ગણી શકાય એવી એક નવી શાખા(new jurisprudence)ને સભાન રીતે સતત પ્રોત્સાહન આપ્યું છે. આ નવી શાખા 'જાહેર હિતના દાવા'(public interest litigation)ના નામથી ઓળખાય છે અને જેના દ્વારા પ્રજાના મહત્વના આર્થિક અને સામાજિક અધિકારોને રક્ષણ આપવામાં આવે છે, ભલે પછી તેનો સમાવેશ બંધારણમાં કરવામાં આવ્યો ન હોય; દા.ત., નિ:શુલ્ક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર, સ્વચ્છ અને તંદુરસ્ત વાતાવરણમાં જીવન જીવવાનો અધિકાર વગેરે. તે ઉપરાંત, બંધારણ દ્વારા જે કેટલાક પરંપરાગત મૂળભૂત અધિકારો દેશની પ્રજાને પ્રદાન કરવામાં આવ્યા છે તેનો વ્યાપ અને તેનું ક્ષેત્ર વધારવાનું કાર્ય પણ સર્વોચ્ચ અદાલતે કર્યું છે તથા તે અધિકારોનો અમલ સખતાઈથી થાય તેવા આદેશો આપ્યા છે.

બીજા એક શકવર્તી યુકાદામાં સર્વોચ્ચ અદાલતે કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા સંચાલિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં અપાતા આરક્ષણની વૈધતાને બહાલી આપી છે અને તે અંગેનો વર્ષ ૨૦૦૬નો કાયદો પ્રમાણભૂત છે એવું જાહેર કર્યું છે. અલબત્ત, આ પ્રકારનું આરક્ષણ સમાજના 'કીમી લેઅર' વર્ગને લાગુ પડતાં ધોરણોની મર્યાદામાં રહીને જ આપવાનું રહેશે એવી સ્પષ્ટતા સર્વોચ્ચ અદાલતે કરી છે.

નિર્વર્તમાન વર્ષ ૨૦૧૨માં ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલતે નોંધપાત્ર ગણાય તેવી સંખ્યામાં મહત્વના યુકાદાઓ આપ્યા છે જે દેશનાં લગભગ બધાં જ ક્ષેત્રોને આવરી લે છે; દા.ત., જીવન જીવવાનો પ્રજાને આપેલ અધિકાર તથા બંધારણની કલમ ૨૧ દ્વારા પ્રજાને પ્રદાન કરવામાં આવેલી સ્વતંત્રતાઓ નિર્ધારિત કાર્યપ્રણાલીઓનો અવલંબ કર્યા વિના સંકોચી શકાય કે રદ કરી શકાય નહિ એવો સ્પષ્ટ યુકાદો સર્વોચ્ચ અદાલતે આપ્યો છે. યોગગુરુ બાબા રામદેવ અને તેમના અનુયાયીઓ સામે જૂન ૨૦૧૧માં દિલ્હી પોલીસ દ્વારા કરવામાં આવેલ કાર્યવાહી પ્રત્યે સર્વોચ્ચ અદાલતે નાપસંદગી વ્યક્ત કરી હતી તથા શાસકો અને પ્રજા વચ્ચે પરસ્પર વિશ્વાસના વધતા અભાવ તરફ નિર્દેશ કર્યો હતો. વડાફોન ઇન્ટરનેશનલ હોલિડિંગ્ઝ અને હચિન્સન ગ્રૂપ વચ્ચે થયેલ કરાર અંગે મુંબઈ હાઇકોર્ટના યુકાદા સામે પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ અપીલ અંગે સર્વોચ્ચ અદાલતે યુકાદો આપતાં કહ્યું હતું કે આવકવેરા વિભાગને તેમના પર વેરો લાદવાનો કોઈ અધિકાર નથી. આ યુકાદાથી ભારત સરકાર સંપૂર્ણપણે હચમચી ગઈ હતી.

સર્વોચ્ચ અદાલતે એક યુકાદા દ્વારા ૨-G સ્પેક્ટ્રમ ભ્રષ્ટાચારના સંદર્ભમાં ૧૨૨ સેલ-ફોન પરવાના રદ કરવાનો તથા તેમની ફરી હરાજી કરવાનો આદેશ આપ્યો છે. સાથોસાથ ન્યાયાલયે સરકારને એવો પણ આદેશ આપ્યો હતો કે હવે પછી બધાં જ પ્રાકૃતિક સાધનોનું વેચાણ હરાજી દ્વારા જ કરવાનું રહેશે. સમયાંતરે આ આદેશ ટેલિકોમ સેક્ટર પૂરતો જ મર્યાદિત રહેશે એવો ખુલાસો સર્વોચ્ચ અદાલતે કર્યો હતો. ન્યાયાલયે એવું પણ સ્વીકાર્યું કે પ્રાકૃતિક સાધનોની હરાજી કરવાથી રાજ્યની આવક(revenue)માં વધારો થતો હોય તો પણ વધારે આવક પ્રાપ્તિને લીધે હરહંમેશ પ્રજાના કલ્યાણમાં વધારો થશે જ એમ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી. જાન્યુઆરી ૨૦૧૩ના રોજ એક સુનાવણી દરમિયાન સર્વોચ્ચ અદાલતે સરકારના વકીલને એવું પૂછ્યું હતું કે મલ્ટી બ્રેન્ડ રિટેલ વ્યાપારમાં ખરેખર પ્રત્યક્ષ મૂડીરોકાણ વધ્યું છે કે તે માત્ર એક 'ગિમિક' છે ?

ઉપર દર્શાવેલ બધી જ વિગતો ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલતની સતર્કતા, પ્રગતિશીલતા તથા સક્રિયતા પુરવાર કરે છે.

ઉબ્બત ઇન્સાનિયતનાં અનેક જેકપોટ

કૌન બનેગા કરોડપતિ : ટેલિવિઝનના વર્તમાન કાર્યક્રમો પૈકી 'કૌન બનેગા કરોડપતિ'ની આજકાલ બોલબાલા છે. જે યુગમાં 'પૈસો મારો પરમેશ્વર, ને હું પૈસાનો દાસ' મોટા ભાગના લોકોના જીવનનો એકમાત્ર રટણ મંત્ર બની ગયો હોય, ત્યારે જીવનમાં તમામ ક્ષેત્રોએ લક્ષ્મીનાં જ ગુણગાન ગવાય, એના જાપ તાપ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

એનું એક આંખે ઊડીને વળગે એવું દૃષ્ટાંત છે મેડિકલ અને સંલગ્ન વ્યવસાયોની શિક્ષણ-સંસ્થાઓમાં પ્રવેશ મેળવવા માટે જે રકમ આપવી પડે તે યેનકેનપ્રકારેણ એકઠી કરીને ચૂકવવા માટે વાલીઓની આંધળી દોટનું અને પછી તો દાક્તર થનાર વ્યક્તિ એક રાતમાં જ ધનપતિ બની જવા માટે જે દુરાચાર આચરતો જોવા મળે છે એની કહાણી તો અજબની હોય છે. ભણે એ કરોડપતિ બને એવી કોઈ તિલસ્મી આજસુધી કોઈ પણ બજાર કે Mallમાં મળતી હોવાનું જાણવામાં નથી; પરંતુ, 'કૌન બનેગા કરોડપતિ'ના જાન્યુઆરી ૨૦૧૩ના ગેમ-શોએ તો ભણે ને ભણાવે એને જ કરોડપતિ બનાવી દઈને સૌને દંગ કરી દીધા છે.

બાકી, પરંપરાગત રીતે જોઈએ તો ભણનારને ભણીને શ્રીમંત બની ગયેલો જોવો એ હંમેશાં બનતું જોવા મળતું નથી.

“પઢા ફારસી, બેચે તેલ
દેખો યે કિસ્મતકા ખેલ.”

ફારસી ભાષાના મહાન વિદ્વાનના નસીબે તેલ વેચીને ગુજરાન ચલાવવાનું આવે એ કરમની કેવી કઠિનાઈ કહેવાય ! આવી જ કમનસીબીની કહાણી નીચેની પંક્તિઓ કહે છે :

“કરમન કી ગત ન્યારી, ઓઘો
કરમન કી ગત ન્યારી;
મૂરખ મૂરખ રાજા કિનો
પંડિત કિયો ભિખારી.”

નોકરી નહીં મળે અને બેકાર બની રખડવું, રજળવું પડશે એ ભયથી તો કેટલાય વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ છોડી દેતા હોય છે એ આપણાથી અજાણ્યું નથી. જોકે, સામે કિનારે, આશા અમર હોવાની માન્યતા પણ ઓછી પ્રચલિત નથી.

“ખેલોગે, ફૂદોગે તો હોગે ખરાબ
પઢોગે, લિખોગે તો હોગે નવાબ.”

આ હિંદી લોકોક્તિ લોકોની ભણવામાંની આસ્થા સૂચવે છે. એક વાત તો અનુભવસિદ્ધ છે જ કે અભણ વ્યક્તિ કરતાં ભણેલી વ્યક્તિ અવશ્ય જિંદગીનો જંગ ખેલવામાં વધારે કાબેલ જોવા મળતી હોય છે.

ભણવા અને શિક્ષણ પામવાના મૂળમાં રહેલી આશાવાદી વિચારસરણીને, જાણે કે 'કૌન બનેગા કરોડપતિ'ના જાન્યુઆરી ૨૦૧૩ના ગેમ-શોએ સમર્થિત કરી છે.

મैं બન ગઈ કરોડપતિ : પાંચ કરોડ રૂપિયાનો જેકપોટ અત્યાર સુધી ફક્ત પુરુષ સ્પર્ધકો જ જીતી ગયા છે. વર્ષ ૨૦૧૩ના જાન્યુઆરી મહિનાનો જેકપોટ પહેલી જ વાર એક મહિલા જીતી ગઈ. એમનું નામ શ્રીમતી સનમીત કૌર સોહની છે. એ પંજાબનાં છે. શીખ પરિવારનાં અને મધ્યમવર્ગનાં છે. ધો-૧૨ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો છે. સમાજના રિવાજ પ્રમાણે લગ્ન કરી એમણે સંસાર માંડ્યો. બે દીકરીઓનાં એ માતા છે. પતિ છે મનમીત સિંગ. રોજની શોધમાં એ મુંબઈ આવ્યાં. પતિ બોલીવુડની ફિલ્મોમાં અભિનયની નાની-મોટી કામગીરી કરી પેટિયું રળે છે. સનમીત કૌરે ટિકિન-સર્વિસ શરૂ કરેલી. એમ કરતાં કરતાં આડોશ-પાડોશનાં બાળકોને ખાનગી ટ્યૂશન આપવા માંડ્યું. ભણાવતાં ભણાવતાં એમણે ભણવા માંડ્યું. ટ્યૂશન આપવા માટે પણ શિક્ષકે સજ્જતા વધારતા રહેવું પડે, નહીંતર હોશિયાર, જાગ્રત માબાપ ટ્યૂશન બંધ કરી દે. અને જુઓ તેથી જ ભણાવવા ભણવું અને ભણતાં ભણતાં ભણાવવુંનો નવો રાહ સનમીત કૌરે અપનાવ્યો.

વળી માતાના ભણતરમાં દીકરીઓએ પણ મદદ કરવા માંડી. એમની શાળાનાં પુસ્તકાલયોમાં વિવિધ પુસ્તકો, મેંગેઝીનો વગેરે લાવીને માતાને અધ્યયનસામગ્રી પૂરી પાડવામાં બંને દીકરીઓ વચ્ચે જાણે કે હોડ લાગી. આ અરસામાં જ સનમીત કૌરને ગર્ભાશયમાં કેન્સરની ગાંઠનું નિદાન થયું. પણ એમણે હિંમત ના હારી. પતિ મનમીત સિંગે એમની બધી કમાણી સનમીતની શસ્ત્રક્રિયા, સારવાર અને ઉપચારમાં લગાવી દીધી અને સનમીત કૌર સ્વસ્થ બની ગયાં ! આ તો ભણનાર-ભણાવનારનો એક જીવલેણ રોગ સામેનો જંગ હતો ને ! એ જંગ જીતીને એમણે બીજો જંગ આદર્યો — અને તે એક ભણનાર-ભણાવનાર મહિલા તરીકે 'કૌન બનેગા કરોડપતિ'ના ગેમ-શોનો જેકપોટ જીતી જઈને દુનિયાને બતાવ્યું કે : 'હમ કિસીસે કમ નહીં.' આ સોની એન્ટરટેઇનમેન્ટ ટીવી કાર્યક્રમના સંચાલક છે મશહૂર બોલીવૂડ અભિનેતા અમિતાભ બચ્ચન. એમણે એમના વિશિષ્ટ બુલંદ અવાજમાં સનમીતને જેકપોટ જીતવા બદલ અભિનંદન આપ્યાં અને જ્યારે એમને ભેટી પડીને પીઠ થાબડતાં કહ્યું કે : 'મુબારક, સનમીતા આપ તો એક કરિશમા હૈં.' ત્યારે સનમીતની આંખોમાંથી હર્ષનાં આંસુ સરી પડ્યાં. અલબત્ત ભાવવિભોર થવાથી એ કશું બોલી ન શકી — એવી હતી એની ઉત્કટ વિજયલાગણી !

પછી તો મીડિયાના ઇન્ટરવ્યૂ થયા. 'મैं આજ સાતવેં આસ્માં પર હૂં' એ એમનો પ્રતિભાવ એમના બંને બાહુ પ્રસારેલા ફોટા સાથે, વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થયો ત્યારે સમાજમાં ઘણાં લોકોને આશ્ચર્ય થયું ! ફક્ત ૧૨મું ધોરણ ભણેલી, ટ્યૂશન કરી બાળકોને ભણાવતી, ૩૭ વર્ષની બે સંતાનોની માતા અને એક નાનકડા ખંડમાં જીવન વિતાવતી એવી એક ગૃહિણી અને એ જીતે પાંચ કરોડનો જેકપોટ !! સૌને આ અજાબની લાગી, અને લાગે જ ને !

ભણતર અને રળતર : સમાજે મોટે ભાગે ભણતરને રળતર સાથે જોડી દીધેલું જોવા મળે છે. શાળા-કોલેજમાં જઈ ભણવું અને પછી જિંદગીભર થઈ શકે એટલું કમાવું. એમાં જિંદગીનો ઉદ્દેશ જાણે કે પૂરો થઈ જતો હોય ! જિંદગીની ઘટમાળ પણ એવી જ હતી ને !

“લાઈ હયાત, આયે; લે ચલી કઝા, ચલે;

અપની ખુશીસે આયે ના; અપની ખુશીસે જાયે ના.”

પણ સાચું ભણતર ખરેખર તો જે મોટું રળતર આપે છે તે છે એક સુખી, સંસ્કારી, માનવતાથી મહેકતું, આશાવાદી, અભિક્ષમથી છલોછલ એવું ભર્યું ભર્યું જીવન. ધન, પૈસો, સંપત્તિ એ તો માત્ર સાધનો છે; એ સાધ્ય નથી, અને ન હોઈ શકે.

સનમીતને મીડિયાએ પૂછ્યું : ‘તમે આટલું બધું જ્ઞાન કેવી રીતે પામી શક્યાં કે જેથી જેકપોટ જીતી ગયાં ?’ એમનો જવાબ હતો : ‘ધગશ, આત્મવિશ્વાસ, પરિશ્રમ, ધીરજ, નવું નવું શીખવાની હોંશ, શ્રદ્ધા અને ઊંચો લક્ષ્યાંક; પછી એના માટે જે કરવું પડે તે કરવા, સહન કરવા અને સતત ઝઝૂમવાની તૈયારી.’ એમણે ‘કર્મયોગ’નો એક ઉર્દૂ શે’ર સંભળાવ્યો :

“અમલ સે હોતી હૈ જિંદગી, જન્નત ભી, જહન્નમ ભી,

કી ખાકી અપની ફિતરત મેં ન નૂરી હૈ ન નારી હૈ.”

એમણે ઉમેર્યું કે : ‘મેં તો માત્ર ૨૫/૫૦ લાખ રૂપિયાના ઇનામની અપેક્ષા રાખેલી; પણ સ્ટેજ પર અભિતાભ બચ્ચનનાં કસોટીભર્યાં તીર છૂટતાં જોઈ, મારી હિંમત ઔર વધતી ચાલી.’ અહીં આપણને શેખાદમ આબુવાલાનો પ્રખ્યાત કલામ યાદ આવે છે :

“અમને નાખો જિંદગીની આગમાં, આગને પણ ફેરવશું બાગમાં;

સર કરીશું આખરી સૌ મોરચા, મોતને પણ આવવા દો લાગમાં.”

સનમીત તો સ્ટેજ પર એક વીરાંગનાનો અવતાર બની. એનું તમામ જ્ઞાન, એની સ્મરણશક્તિ, એની નૈતિક તાકાત એ બધાં એક સાથે જાણે કે ધોધમાર વરસવા લાગ્યાં અને અભિતાભથી બોલી જવાયું : ‘ક્યા ખૂબ !’

સનમીતે જાણે કે એકલવ્ય બનીને પોતાનું શિક્ષણ-સાહસ હાથ ધર્યું. પતિ મનમીતે પુસ્તકો, ઇન્ટરનેટ, ટી.વી.ના શિક્ષણપાઠો વગેરેની સગવડો કરી આપી. આખું કુટુંબ જાણે કે એક જ્ઞાનનિર્માણની વર્કશોપ બની ગયું. ‘મન હોય તો માળવે જવાય’ એ કહેવત એ બહેનની અડગ આત્મશ્રદ્ધા અને લક્ષ્યાંકની પ્રતિબદ્ધતાને ધ્યાનમાં રાખીને જ રચાઈ હોય એમ નથી લાગતું ? આત્મશિક્ષણ પામવાના એમના માર્ગમાં એમને કોઈ પણ અંતરાય નડ્યો નથી એ એમની ઝઝૂમવાની શક્તિ સૂચવે છે, તિતિક્ષા અને યુયુત્સા સૂચવે છે. કવિ ‘શૂન્ય’ પાલનપૂરી એની ગવાહી આપે છે :

“કદમ અસ્થિર હો એને કદી રસ્તો નથી જડતો,

અડગ મનના મુસાફરને હિમાલય પણ નથી નડતો.”

પાંચ કરોડનો જેકપોટ જીતી જવાની એમની સફળ સફરની પાછળ એમના મક્કમ નિર્ધારનો અને અવરોધો સામે ટક્કર લેવાની હિંમતનો ફાળો નાનોસૂનો નથી. અને એમનો ભણતરના રળતરનો સાચો, સાત્ત્વિક ખ્યાલ ત્યારે આવ્યો કે જ્યારે મીડિયાએ પૂછ્યું કે પાંચ કરોડની છપ્પર ફાડ કિસ્મતનો તમે શો ઉપયોગ કરશો ? બહેન સનમીત આ બાબતમાં સ્પષ્ટ હતાં. એમણે કહ્યું કે એ રકમનો એક હિસ્સો એ લોકહિતનાં કામોમાં ખર્ચશે; બીજો એક હિસ્સો ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓની કામગીરી માટે ફાળવશે. વધશે એ રકમ માટે અમે કુટુંબનાં બધાં સાથે મળીને નિર્ણય લઈશું. આ ઇનામ મારી ભણવા ભણાવવાની પવિત્ર સાધનાનું ફળ છે, એ સમજી-વિચારીને નાણાંનો સદુપયોગ અમે કરીશું.’

આ છે સાચું ભણતર અને તેનું એટલું જ સાચું રળતર !

સમાજમાં ઘટતી વિવિધ ઘટનાઓ કશોક બોધપાઠ, કોઈક સબક, કશુંક યાદ રાખવા જેવું વિચારભાષ્ય આપી જતી હોય છે. સનમીતે સહપ્રયાસે, જાતે જ ભણતાં રહી, બીજાંઓને ભણાવતાં રહી, જે આત્મવિકાસ સાધ્યો એ સઘળી સાહસ ગાથામાંથી સૌએ કશુંક ને કશુંક ગ્રહણ કરવા જેવું છે. ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓ તેમનાં માતાપિતા, શિક્ષકો, શિક્ષણની સંસ્થાઓ વગેરેએ અંકે કરવા જેવી બાબતો નીચે પ્રમાણેની જાણાવી શકાય. એમના પર વ્યક્તિગત તેમજ સંસ્થાગત ચર્ચા-વિચારણા કરવા જેવી છે. તેમ કરીને સૌ પોતપોતાની આચારસંહિતા રચી શકે છે અને તેને અમલમાં મૂકી પોતપોતાનાં જીવનધ્યેયો સિદ્ધ કરવા કોશિશ કરી શકે છે. આખરે જીવાતું જીવન એ પોતે જ એક શૈક્ષણિક સફર છે એ યાદ રાખીએ.

* ભણતર, શિક્ષણ, કેળવણી, તાલીમ વગેરે માનવીના ઘડતરની પ્રવૃત્તિ છે. એ માનવીનું સશક્તીકરણ કરે છે. ‘knowledge in power’ એ કહેવત એ સત્ય જ સૂચવે છે.

* શિક્ષણ ગમે તે ઉંમરે મેળવી શકાય છે. વળી એ નિરંતર મેળવી શકાય છે. એને સ્થળ, સમય કે વ્યવસ્થાતંત્રનો અવરોધ નડતો નથી. આજનું વ્યાપક શિક્ષણ ત્રણ – Aથી ઓળખાય છે : ‘Any time, Any where, Any one’ એની ખાસ ઓળખ છે.

* શિક્ષણ ફક્ત કોઈ માનવ-શિક્ષક પર જ અવલંબતું રહ્યું નથી. ખુલ્લું મન, ખુલ્લી આંખો અને ખુલ્લા અભિગમ વડે મનુષ્ય ગમે તે વિષય, કલા, હુન્નર વગેરેનું શિક્ષણ જાતે જ મેળવી શકે છે. આજની open learning અને distance learningની વ્યવસ્થા નિર્બન્ધ શિક્ષણ ઉપલબ્ધ કરાવે છે. શરત છે શીખનારની તૈયારીની, સજ્જતાની, હોંશની, પરિશ્રમની. ખુદ શેક્સપિયરે શિક્ષણની વિશાળ શક્યતાઓ વિશે આમ કહ્યું છે :

“Find books in running brooks,

Sermons in stones;

Tongues in trees,

And good in everything.”

* આધુનિક યુગ એ જ્ઞાનયુગ છે. એ યુગમાં ટકવાનો એક જ રાજમાર્ગ છે : જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, જ્ઞાનનું વિસ્તરણ કરવું, જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવો; જ્ઞાન દ્વારા જીવનની

સમસ્યાઓ ઉકેલવી. જ્ઞાનની વિશિષ્ટ ટેકનોલોજીએ આજના માણસને કેટકેટલાં સાધનો ઉપલબ્ધ કરાવ્યાં છે ? કમ્પ્યુટર, ઇન્ટરનેટ, મોબાઇલ ફોન, ટેબ્લેટ અને ઘણું બધું. માણસે એમનો ઉપયોગ કરતાં શીખી લઈ, પોતાના જ્ઞાનનું ભંડોળ સમૃદ્ધ કરતા રહેવું જોઈએ. એ જ્ઞાનપાત્ર બનવો જોઈએ.

* જ્ઞાન શીખવા બીજા માણસોનો સહકાર લેતા રહેવું જોઈએ. સહકારથી શિક્ષણ વ્યાપક બને છે, સંગીન બને છે. ભાગીદારી કરવાથી શિક્ષણનો ગુણાકાર થતો રહે છે. કુટુંબમાં, કામકાજનાં સ્થળોએ, ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓનાં સ્થળોએ સહનાવવતુ..... સહવીર્યમ્ કરવાવૈની ભાવનાથી જ્ઞાનની આપ-લે કરવાથી જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામે છે.

* ભણવું, જ્ઞાની બનવું, માહિતી મેળવવી વગેરે તમામ કાર્યો મહેનત માગી લે છે. શીખનારે પ્રયત્નો કરવા પડે, મહેનત કરવી પડે, અને થાક્યા વિના પોતાનો જ્ઞાન-હેતુ પ્રાપ્ત કરવા નિરંતર જહેમત ઉપાડવી પડે. એ માટે આત્મશ્રદ્ધાને ધીરજપૂર્વક દૃઢતર બનાવવી જોઈએ. એમ કરનાર હંમેશાં એક સફળ જ્ઞાનમાર્ગી બની શકે છે. અમેરિકામાં પ્રચલિત આ એક તળપદી લોકકહેવત એની ગવાહી આપે છે : 'A canner can can anything he can.' પ્રત્યેક જ્ઞાનયાત્રીએ 'I can'નો મંત્ર રટતાં રટતાં સફર ખેડતાં રહેવું જોઈએ.

* એક અગત્યની વાત : ભણવું, શીખવું, જ્ઞાનમાર્ગે આગળ વધવું એ કોઈ ચોક્કસ વર્ગના લોકોનો ઇજારો નથી. સામાજિક રીતે કે આર્થિક રીતે, ઊંચ કે નીચ, ગરીબ કે તવંગર, પુરુષ કે સ્ત્રી, યુવાન કે વયસ્ક, શ્વેત કે અશ્વેત, વિકલાંગ કે સક્ષમ – એવા કોઈ વાડા શીખનારને નડતા હોતા નથી. જરૂર છે વ્યક્તિના પક્ષે માનસિક તૈયારી અને શ્રમ કરવાની સજ્જતાની. એ હોય, એટલે સરસ્વતીનાં દ્વાર સૌ કોઈના માટે ખુલ્લાં છે.

* એક વધુ વાત અત્રે યાદ રાખીએ. ભણાવવાથી ભણવાની અને શીખવાની પ્રક્રિયા ઝડપી બને છે, ફળદાયી બને છે. અંગ્રેજીની આ ઉક્તિ એ વાતને સમર્થન આપે છે : 'The best way to learn is to teach.' માટે જ જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં અન્ય કોઈ વ્યક્તિ કે સમૂહને કશુંક શીખવવા, જણાવવા, સમજાવવા, બતાવવા, કોશિશ કરવી જોઈએ. આજકાલ યોજાતી સમૂહચર્ચાઓ, શિબિરો, સેમિનાર, કોન્ફરન્સ વગેરેની પાછળ આ 'ભણાવીને ભણો'નો સિદ્ધાંત રહેલો છે.

* છેલ્લે, ભણવું અને ભણાવવું એ તો દિવ્યત્વની અનુભૂતિ માટેનું એક પુણ્યમય કાર્ય છે. એ એક પ્રકારની ઇબાદત છે. એના દ્વારા વ્યક્તિનું આધ્યાત્મિક ઉન્નયન થતું હોય છે. સા ચ્વદ્યા યા ચ્વમુક્તયૈાનું સૂત્ર એનો જ સંકેત કરે છે. હા, સૌને સનમીત કૌર સોહનીની જેમ પાંચ કરોડનો જેકપોટ ન પણ લાગે; પણ એ સૌને આત્મિક હળવાશ, (અનુસંધાન ત્રીજા પાને)

જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશ્રેણી

◆ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટની શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશ્રેણીના ઉપક્રમે ફેબ્રુઆરી મહિનામાં નીચે મુજબ બે વ્યાખ્યાનો સાંજે પાંચ વાગ્યે શ્રી હીરાલાલ ભગવતી સભાગૃહમાં યોજવામાં આવ્યાં છે :

૨૦ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૩, બુધવાર : વિષય : સૌરાષ્ટ્રનાં દેશી રજવાડાંઓનું રાજ્યતંત્ર
વક્તા : ડૉ. મુગટલાલ બાવીસી

૨૭ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૩, બુધવાર : વિષય : સમાજ અને સાહિત્યકાર
વક્તા : શ્રી ધીરુભહેન પટેલ

લલિતકલાકેન્દ્ર

◆ ૨૩ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૩, શનિવાર, સાંજે ૬-૦૦ વાગ્યે :

કાવ્યસંગીતશ્રેણી અંતર્ગત શ્રી અમર ભટ્ટ અને શ્રી પ્રહર વોરા 'અમૃત ઘાયલ'ની રચનાઓ પ્રસ્તુત કરશે.

કિશોર સાહિત્ય વિશે કાર્યશિબિર

શ્રી ધીરુભહેન પટેલ અને શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠના સહયોગથી ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા કિશોર સાહિત્યના મૌલિક લખાણ માટે એક કાર્યશિબિરનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે.

*

◆ ૧૭ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૩, રવિવાર, સવારે ૧૦-૦૦ વાગ્યે :

ભારતીય સંસ્કૃતિના વારસાને જગત સમક્ષ રજૂ કરનાર, ગ્રંથભંડારોને વ્યવસ્થિત કરીને સૂચિ ઉપલબ્ધ કરાવનાર તથા આગમગ્રંથોનું પરિશ્રમપૂર્વક સંપાદન કરીને આગમપ્રભાકર બિરુદથી સર્વત્ર જાણીતા મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મ. સા.ની સ્મૃતિમાં અપાતો ચંદ્રક ડૉ. કે. બી. શાહને અર્પણ કરવાનો કાર્યક્રમ ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરના અધ્યક્ષપદે યોજ્યો છે. આ પ્રસંગે આચાર્યશ્રી શીલચંદ્રમહારાજની નિશ્રા પ્રાપ્ત થયેલ છે. આ કાર્યક્રમ ગુજરાત વિશ્વકોશભવનમાં ૧૭ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૩, રવિવારે સવારે ૧૦-૦૦ વાગ્યે યોજાશે.

વાચકમિત્રોને

છેલ્લાં પંદર વર્ષથી 'વિશ્વવિહાર' આપને મળે છે. આપને તે રુચ્યું હોય અને ઉપયોગી લાગ્યું હોય તો તેનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫૦નું મ. ઓ. ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, રમેશપાર્કની બાજુમાં, ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ – ૩૮૦ ૦૧૩ – એ સરનામે મોકલશો. બે, ત્રણ, ચાર કે પાંચ વર્ષનું લવાજમ પણ એકસાથે ભરી શકાશે. ડ્રાફ્ટ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના નામનો મોકલવો.